

A szabadság méltósága

e folyóirat legutóbbi számában megjelent írásommal kapcsolatban Barát Erzsébet, Fleck Zoltán és Tóth Gábor Attila egyaránt értő kritikát, illetve reflexiókat fogalmazott meg ugyanazon folyóiratszámában.¹ Észrevételeiket köszönöm, a megjelenő alkotmánykommentár általam írt fejezetét azok figyelembe vételével véglegesítettem.

Jelen írásban mindenekelőtt Tóth Gábor Attila felvetéseire kívánok reflektálni, de nem elsősorban kritikai megjegyzéseit kommentálnám, hanem inkább továbbfűznék egy általa felvetett, és engem is régebb óta foglalkoztató gondolatot.

A szerző gondolatmenetének lényege, hogy „...a szólásszabadság minden értelmezése morális értelmezés. Nincs semleges álláspont, amelyet az alkotmányra kívülről és felülről tekintő tudósok alakítanak ki, hanem a fogalomelemzés szükségképpen tartalmi jellegű, normatív és elkötelezett. Ezzel nem azt állítom, hogy az alkotmány 61. §-ával kapcsolatos minden értelmezési kérdés és jogeset morális alapon dől el, hanem azt, hogy morális megfontolások is szükségképpen szerepet kapnak az értelmezésben. [...] ...akárhonnan közelítjük meg az alkotmányjogi problémát, morális érvelést alkalmazunk. [Például] A gyűlöletbeszéd igazolása és a korlátozás indokai is az egyenlőség elvéből származnak. [...] A morális érvek ellentmondanak egymásnak, nem hordanak magukban konklúzív erőt. Ezek szerint ördögi körbe keveredtünk? A morális értelmezés megkerülhetetlen, mégsem vezet sehová?” A gondolatmenetet egy kérdés zárja, amelyre Tóth Gábor Attila

---

¹ Barát 2008; Fleck 2008; Tóth 2008.

a későbbiekben nemleges választ ad. Én ugyanezt teszem, ugyanakkor egynémely újabb árnyalattal gazdagítanám a szerző érvelését.

Kezdjük talán a szólás- vagy vélemény szabadság mögött álló modernkori filozófia kezdeteitől: a francia felvilágosodás korától. Azonnal nagy meglepetésben lesz részünk. Többen számos alkalommal idézték már a nagyok közt is az egyik legnagyobb, Voltaire „klasszikus megállapítását”: „Nem értek egyet azzal, amit mond, de halálomig védelmezni fogom azon jogát, hogy kimondja”. E mondat a liberális szólásszabadság-elmélet frappáns összegzése, mintegy megdönthetetlen alaptétele. Ebből lehet levezetni többek között a gyűlöletbeszéd védelme mellett szóló érveket is: egy demokráciában a tévedésnek, a butaságnak, sőt egyenesen a szélsőséges álláspontoknak is helyük van; a szabadság terhes és kellemetlen kötelezettségekkel – mint például mások elviselésének kényszerével – jár együtt; mások szabadságának csorbulása mindenki szabadságának, illetve az általános szabadságélménynek a csorbulását is jelenti. Mindezt tudomásul vettem, és ha a teljes képet árnyaltabbnak is láttam ennél, Voltaire gondolatát a szólásszabadságért folytatott küzdelem fontos állomásaként értékeltem. Csak évek múltán vált nyilvánvalóvá számomra, hogy a párizsi Panthéonban porladó legenda soha nem mondott ilyesmit, a kedvelt idézet Evelyn Beatrice Hall róla és kortársairól szóló, 1906-ban megjelent könyvéből származik.²

De akkor valójában mit mondott Voltaire? Amit a krónikások e tekintetben feljegyeztek róla, annak alapján aligha válhatott volna a szólásszabadság úttörőjévé. Amikor filozófustársa, Helvetius *A szellemről (De l'Esprit)* címmel megjelent könyvét 1758-ban a francia király és a pápa nyomására betiltották, és példányait a hóhér nyilvánosan elégette, Voltaire a hír hallatán fitymálóan csak annyit mondott: „Micsoda felhajtás egy omlett körül!”

Mit gondoljunk egy olyan jogról, amelynek elméleti megalapozása egy ilyen „vargabetűvel” indul? Mi lehet a fenti történet tanulsága? Annyi mindenképp, hogy a jogtudomány képviselőinek nagy felelőssége van a tekintetben, hogy egy-egy jogintézmény – jelen esetben egy alapvető jog – elméleti megalapozásával megfelelő módon és irányba orientálja a joggyakorlatot, jogalkotást és akár – ritkán – a teljes közeletet. A fenti példa ártatlannak is nevezhető, mégis találó. Amikor ugyanis a szólásszabadságról beszélünk, elvárható a fokozott óvatosság, az árnyalt, valamennyi szembenálló érdeket és releváns érvet mérlegre helyező vizsgálat. A szólásszabadság ugyanis nem csupán arra alkalmas,

² Hall 1906, 198–199. Idézi például Peters 2005, 156–157; Lee 1990, 3.

hogy a tudomány képviselői késhegyre menő vitákat folytassanak felőle, amelyeket aztán országos léptékben néhány tucat szakértő érdeklődő könyvtárak mélyén megbújva figyelemmel kísér. A szólásszabadság mindenkori állapota a jogrendszer egészéről ad hű keresztmetszetet, tekintettel a felmerülő kérdések sokszínűségére, amelyek szinte valamennyi jogágot érintik, ezen felül pedig a társadalom, de legalábbis a közélet aktuális helyzetét is híven tükrözik. A szólásszabadságról alkotott felfogás ugyanis kulturális kérdés is, a választott megoldásokból pedig pontosan lemérhető a közösség, pontosabban a különféle döntéshozók választott értékpreferenciái is, az, hogy a néhány kiválasztott (a néhány száz fős parlament vagy akár a csupán néhány tagú Alkotmánybíróság) milyen utat választ a társadalom egésze számára. Mit tekintünk fontosabbnak az egymással viaskodó értékek, a szabadság, az emberi méltóság, az egyenlőség, a demokrácia közül, pontosabban azok milyen – szükségszerűen törekeny – egyensúlyát, illetve melyik értelmezését választjuk?

Amikor alanyi jogokról beszélünk, egyébként is ritkán teszünk utalást a joggyakorlással járó felelősség kérdésére.³ Mintha a felelősséget pusztán luxusnak, pontosabban fogalmazva: a jog gyakorlását lehetségesen – sőt, a közvélemény által olykor el is vártan – kísérő, de azzal nem szükségszerűen együtt járó kötelezettségként tekintenénk. Holott számos, a szólásszabadságra vonatkozó szabály ír elő – legtöbbször szankciókkal fenyegetve a jogsértőt – tevőleges kötelezettségeket a jog gyakorlójára nézve. Számos olyan szabályozási megoldás is akad, ahol a jog csak egy bizonyos mértékig képes megfogalmazni a kötelezettség lényegét, és az általános szinten előírtakon túl már a joggyakorló felelősségi körébe utalja, hogy az miként teljesíti azokat. Meg lehet határozni például törvényben a közszolgálati műsorszolgáltatás fogalmát, de hogy az állami televízió azt milyen műsorok gyártása és közvetítése útján tölti meg tartalommal, az a jogalkotó és a jogalkalmazó számára már jobbra ellenőrizhetetlen.

A jog gyakorlása tehát felelősséggel jár, és ezt a frázist mindenki boldogan, önként hadarja el, amikor általában kérdezik felőle, vagy amikor etikai kódexet kell szövegezni a sajtó számára. A gyakorlatban azonban ez a magától értetődő elkötelezettség nem mindig érezhető. Tóth Gábor Attila cikkének címe *A szólás méltósága*, amihez a fentiek értelmében annyit fűznék hozzá: a jog gyakorlása, a rendelkezésre álló mozgástér tényleges „használatba vétele” a joggyakorló méltóságát is feltételezi – értve ezalatt ezúttal azt, hogy aki szólásszabadságával él,

---

³ Sunstein 1995: 70.

az felelős, igazságkereső, vitatkozó, önkorlátozó, mások jogait tiszteletben tartó polgárként kell, hogy tegye mindezt. A jog pedig abban a kérdésben dönthet, hogy miképpen mozdítja elő e kötelezettség által előírtak teljesítését, illetve, hogy annak megsértőit nagyvonalúan futni hagyja-e, vagy megbünteti, és ha igen, miként.

Egyetértek Tóth Gábor Attilával abban, hogy amikor a szólásszabadság korlátozásának kérdése felmerül, legtöbbször mind a korlátozás ellen, mind mellette lehetséges egyaránt morális megalapozottságú érveket állítani. Erkölcsi alapon tehát teljes meggyőző erővel számos kérdésben nem támasztható alá sem a szólásszabadság szűkebb, sem tágabb értelmezése.

Ami bizonyos, hogy nem lehet a közéletet, a közvélemény kialakulását jogi eszközökkel, korlátozásokkal teljes mértékben irányítani, döntően befolyásolni. Attól, hogy betiltjuk és büntetjük a gyűlölködő beszédet, még nem költözik mindenki szívébe szeretet. De igenis hozzá lehet járulni a jog eszközeivel is a közéleti viták tartalmának és hangnemének befolyásolásához. A sokszor idézett 30/1992. (V. 26.) számú alkotmánybíróági határozat felállított hipotézise mára megingott (bár maga az AB ezt még nem látja be): nem bizonyosodott be, hogy „politikai kultúra és egészségesen reflektáló közvélemény csakis öntisztulással alakulhat ki. Aki tehát gyalázkodik, magát bélyegzi meg, s lesz a közvélemény szemében »gyalázkodó«. A gyalázkodásra bírálattal kell hogy feleljen. [...] Büntetőjogi büntetésekkel [...] nem a közvéleményt és a politikai stílust kell formálni – ez paternalista hozzáállás –, hanem más jogok védelmében az elkerülhetetlenül szükséges esetekben szankcionálni.”

Az egészen friss, 95/2008. (VII. 3.) számú AB-határozat kitarat a rendszerváltozás idején meghirdetett gondolat mellett. „...A demokratikus politikai kultúra vártnál lassúbb kialakulása miatt nincs ok [annak optimizmusát] feladni. A társadalom toleranciája visszahat bármiféle jog gyakorolhatóságára. Szabad és működő társadalomban a szélsőséges, kirekesztő vélemény hangoztatása a társadalom alapjait és működőképességét nem veszélyezteti, ezzel szemben elutasításra vezet, így a kirekesztő szélsőséges nézeteinek hangoztatásával magát szorítja periferiára.”

A 96/2008. (VII. 3.) számú AB-határozat szintúgy a 30/1992. (VI. 10.) AB-határozat hipotézisére épül. Leszögezi, hogy „Az alkotmányos demokrácia [...] nem fojtja el a szélsőséges hangokat pusztán azok tartalma miatt. Demokratikus társadalomban ugyanis az ilyen általánosító rasszista beszéd nem tud változtatni azon a tényen, hogy az állam szempontjából minden polgár egyenlően értékes és az alapjogokkal egyenlően rendelkező személy.”

Mindezek egybevágóan az Egyesült Államokban is széles körben elfogadott elméleti alapvetésekkel, talán nem tévedünk nagyot, ha úgy véljük, hogy az amerikai Supreme Court döntéseinek indokolása jelentős hatást gyakorolt a magyar Alkotmánybíróság szólásszabadság-értelmezésére. Idézzük a szólásszabadság veteránja, William Brennan főbíró már-már patetikusan ható szavait egy amerikai zászlóégetéses ügy többségi indokolásából: „Nem tudunk elképzelni megfelelőbb választ a lobogó elégetésére, mint felemelni egy másikat, nem tudjuk méltóbb módon megcáfolni a zászlóégető gondolatát, mint tisztelni az égő lobogó előtt, nincsen biztosabb eszköz megőrizni annak méltóságát, mint – ahogyan azt jelen esetben egy szemtanú tette – tisztességes temetést adni neki. Nem azzal szenteljük meg a zászlót, hogy megbüntetjük a meggyalázását, mert ezzel csorbítjuk azt a szabadságot, amelyet e dédelgetett jelkép szimbolizál”.⁴

A megoldás tehát ennek megfelelően nem a szabadság korlátozása, hanem a demokratikus, önszabályozó (a „közügyek” eldöntésének folyamata során, a vitában való cselekvő részvétel okán érzett felelősség átélésén keresztül némi fennköltséget, emelkedettséget is magában hordozó) közélet kialakítása.

Mi az öntisztulás lehetőségével 1989 óta máig nem jutottunk különösebben sokra, a magyar társadalom önmagától nem volt képes az erkölcsi megújulásra, a közösségi lét alapvető normáinak meghatározására és azok betartására. A szólásszabadság ilyen széles értelmezése nem segítette hozzá a társadalmat az egészséges közéleti hangnem megteremtéséhez. Miért és kinek a hibájából, most hagyjuk.

Illetve mégsem egészen! Térjünk inkább vissza a gyűlöletbeszéd példájához! Sokan azért követelik manapság a szólásszabadság szigorúbb korlátozását, mert úgy vélik, hogy az egyes társadalmi csoportok ellen irányuló gyűlölet megnyilvánulásai fokozatosan erősödnek – nem utolsósorban a megengedő szabályozás hatására. És valóban, riasztó lehet a bejelentett, legális gyűlések (legutóbb például idén nyáron a meleg büszkeség napját) agresszív bekiabálásokkal, kövekkel és tojásokkal megzavarók látványa. Egy demokrata ezt nem nézi jó szemmel. De ne kövessük el azt a hibát, hogy a történéseket a társadalmi folyamatokból kiszakítva, kontextusukat veszítve vizsgáljuk! Ha valakit megdobnak, azt is meg kell nézni, vajon tett-e érte bármit is – mondjuk, valami morálisan elítélendőt, ha nem is jogszerűtlent –, vagy ártatlan áldozat csupán. Ha a kettészakított közélet egyes szereplői mélyeséges döbbenetüknek adnak hangot a történetek után, ellenőrizzük, mit tettek vajon azok

⁴ *Texas v. Johnson* 491 US 397 (1989).

megakadályozásáért! Kinek milyen haszna lehet esetlegesen abból, ha időről-időre példálózhat egy nem túlzottan nagy létszámú társaság állandósult rendezettségével, a falra festve az újból kopogtató totalitárius eszmék veszélyét? Ki mit és milyen eszközökkel tett e jelenségek visszaszorításáért, és hogyan járult hozzá a kulturált közéleti hangnem kialakulásához? Melyik párt mit hajlandó megtenni a szavazatmaximalizálás érdekében, vagy éppen a másik szavazótáborának csökkentéséért? Hogyan is várhatnánk el, hogy a szólásszabadságával élő magyar polgár e jogát kulturáltan, a civilizációs normákat betartva, a társas viselkedés alapvető normáinak szem előtt tartásával gyakorolja, és így nyilvánuljon meg a közéletben, miközben a politikai elit mindennapos botrányai arról győzik meg, hogy az erkölcsnek, a közösségi szellemnek, mások jogai tiszteletének nincsen többé becsülete széles e hazában! De elég a kesergésből, ne kanyarodjunk el végleg a témánktól!

A Tóth Gábor Attila által példaként hozott gyűlöletbeszéd megengedése, illetve az elmúlt időszakban tapasztalt jelenségek meggyőződésem szerint nem jelentik azt, hogy amennyiben a jogalkotó nem lép, a totalitárius eszmék újbóli tömeges elterjedése fájó realitássá válhat. A szélsőséges, fajgyűlölő véleményeknek – bár nem tűntek el nyom nélkül (egy liberális demokráciában ez, valljuk meg, furcsának is tűnne) – szerintem nincs jelentős mértékű társadalmi támogatottságuk. A gyűlölködő kifejezések miatti esetleges elítélések lehetővé tétele, illetve a szabadság némi korlátozása önmagukban még nem feltétlenül jelentenék az öntisztuló demokrácia csődjének beismerését. Azt jelentik, hogy a közösség úgy döntött, vannak olyan nézetek, amelyek nem élvezik a szólásszabadság védelmét, azért, mert semmi nem indokolja azok megóvását. A szólásszabadság lehetséges filozófiai alátámasztásai közül egyik sem nyújt védelmet a gondolatot nem hordozó, a csak gyűlöletet kifejező véleményeknek. Sem a demokratikus vita, sem az egyéni autonómia biztosítása, sem az igazság keresésének érve nem indokolhatja meg, miért kell védeni a gyűlölködést. A szerző által említett Ronald Dworkin,⁵ Joseph Raz,⁶ Kis János⁷ és a többiek valóban morális alapon védik a gyűlöletbeszéd szabadságát: a (gyűlölködő) egyén autonómiája, azon joga, hogy az állam őt egyenlő polgárként kezelje, tehát engedje szabadon részt venni a közösség vitáiban, valóban védelemre érdemes értékek. De ez még nem ad magyarázatot arra, miért kellene nekünk az

⁵ Dworkin 1996.

⁶ Raz 1986.

⁷ Kis 1997.

övét magasabb rendű értéknek tekinteni az általa megtámadott közösség tagjainak autonómiájánál.

A gyűlölködést nemcsak félelemből vagy óvatosságból korlátozzuk, hanem azért is, mert egyszerűen nincsen rá szükség, racionális belátás alapján nem érdemel védelmet. Ha pedig ez a gondolat összeférhetetlennek bizonyulna a liberális szólásszabadság eszméjével, akkor finomítunk egy kissé: senki nem tudta eddig hitelt érdemlően igazolni, hogy e gondolatok védelmére szükség van, még olyan áron is, hogy ezáltal a jogrend mások emberi méltóságát hagyja védtelenül. E gondolatot nem csupán az egyéni autonómia eszközként való értékeléseként, hanem a közösen választott, de legalábbis a döntő többség által elfogadott demokratikus rend egyik alapvető normájaként is értelmezhetjük. A gyűlölködés korlátozása az állam elsősorban szimbolikus gesztusa a területén működő közösségek felé, és nem arra való, hogy a szólásszabadság mégoly szélsőséges gyakorlóit súlyos büntetésekkel tartsa kordában.

A szólásszabadság határainak megvonásakor ugyanis minden alkalommal figyelemmel kell lenni a szabadsággal vetélkedő egyéb érdekekre: az emberi méltóság tisztelete és az állampolgári egyenlőség eszméje ugyanis számos alkalommal kerül konfliktusba a szólásszabadság alapjogaival. Ahogyan Tóth Gábor Attila is említi, ezen konfliktusokat nem lehet egy előre meghatározott erőssorrend felállításával eldönteni, legalábbis morális alapon nem. Nem mondhatjuk azt, hogy a szabadság minden esetben elsőbbséget élvez a méltósággal vagy az egyenlőséggel szemben. Nem csak az egyenlő mindenki mással, aki szólásszabadságával él, hanem az is, aki azt kénytelen eltűrni. A médiatulajdonos nem csak abban egyenlő a reggeli vitaműsorba betelefonáló nyugdíjas néni-vel, hogy mindkettőjüknek jogában áll cenzúrától mentesen újságot és televíziós műsorszolgáltatót alapítani, hanem, hogy a jog beépít olyan mechanizmusokat a sajtószabadság gyakorlásába – a kiegyensúlyozottság, pluralizmus követelménye, műsorkvóták, államilag finanszírozott közszolgálati műsorszolgáltatás –, amelyek valamiféle tényleges kiegyenlítést céloznak, a véleménymonopóliumok kialakulását megelőzendő.

A szólásszabadság tehát nem fekete vagy fehér. A szólásszabadságnak igenis vannak legitim korlátai. A jog a szembenálló érdekek örökös egyensúlyozására kényszerül – éppen a szabadság és az emberi méltóság egyidejű megóvása érdekében. Ha pedig morális alapon többféle választ is adhatunk, akkor a döntés egyéb lehetséges szempontjai kerülnek előtérbe: a rendelkezésre álló (jogi) hagyomány; a döntés hasznossága a közösségre nézve; a döntéshozó testület tagjainak egyéni értékpreferenciái. Utóbbi nyilván csak korlátozott fontosságú, a testületi döntés jellege folytán legtöbbször háttérbe szorul, de teljeséggel soha nem kiiktatható

a döntéshozatali folyamatból. Az előző két szempont – a tradíció és a társadalmi haszon – figyelembe vétele pedig a példaként hozott gyűlöletbeszéd kapcsán meggyőződésem szerint az emberi méltóság fokozott tiszteletét és ezzel párhuzamosan a közéleti hangnem bizonyos mértékű „irányítását” követelné meg, azaz a jelenlegihez képest szigorúbb korlátozás felé terelne minket.

Az 1989-ben kivívott szólásszabadság oly mértékű, amely példátlan a korábbi magyar történelemben. A világ azonban jelentősen megváltozott azóta, hogy 1848 márciusának forradalmi hevületében Magyarországon először vívta ki néhány száz vagy ezer ifjú a sajtó szabadságát. A 20. század sokszoros rendszerváltásai után, 1989 óta a társadalmi szolidaritáson, a közös döntéshozatalon és az egyén szabadságán nyugvó demokratikus rend felépítésén munkálkodunk. Az állam és az egyén viszonya jelentősen megváltozott tehát, nem hagyva érintetlenül a szólásszabadság kérdéseit sem. Az *egyén és a hatalom* viszonyának egyes kérdései ma már egészen másképpen hangzanak, mint egykor. Amíg korábban az állam, illetve a vele szoros összefonódásban létező egyéb autoritások, mint például az *egyház* volt egyedüliként képes a szabadság korlátozására, az elmúlt százötven évben más hatalmak is felemelkedtek, amelyek képesek az egyén autonómiája ellenében hatni. Különös erővel tör a felszínre ez a kérdés a sajtószabadság fogalmi elemeinek, határainak vizsgálatakor. Még a médiaimperializmus tézisének elutasítók számára is nyilvánvaló, hogy a sajtó társadalmi szerepe jelentősen módosult az elmúlt évtizedekben. Informáló és kultúraterjesztő szerepét szórakoztató funkciója jelentős részben kiszorította. Ez a körülmény, illetve a tömegtársadalmak megszilárdulása, a hagyományos együttélési keretek meglazulása vagy megszűnése az állampolgárok jelentős részét kiszolgáltatja a sajtónak: többségük szinte valamennyi információját és valamennyi szellemi táplálékát a sajtóból meríti. Ezzel a befolyással pedig nagyon könnyű visszaélni, ha a sajtót elsősorban a nyereségszerzés eszközeként tekintjük. Az egyén és a hatalom kérdései a sajtószabadság vonatkozásában tehát ma már úgy is feltehetőek, hogy ebben a relációban az állam egyáltalán ne is szerepeljen, sőt, az állam inkább a szabadság forrása, és ne gátja legyen.

Tóth Gábor Attila írása nyomán az elmúlt oldalakon vázaltszerűen végigjártuk a szólásszabadság összefüggésében a felelősség, az alkotmánybírák által elképzelt „jó” társadalom, a szabadságnak nekifeszülő egyéb érdekek és a jogkorlátozásra képes hatalom problematikáját. A konklúzió nem lehet más, mint a szerzőé: a jog tartalmának vizsgálatakor többféle lehetséges – egyaránt erkölcsi megalapozottságú és elfogadható, sőt, helyesnek tekinthető – válasz adható ugyanarra a kér-

désre. A választás ezek közül azonban mindenki joga, sőt némelyeknek egyenesen kötelessége.

Az alkotmánykommentár rám eső fejezetének megírásakor – a szerkesztői kérésnek megfelelően – valamennyi felmerülő kérdésben megpróbáltam körüljárni és ütköztetni az elméletben folytatott viták egyes érveit, majd bemutatni a joggyakorlat során felbukkanó újabb nehézségeket. Az objektívnak szánt tárgyalás során a szerzőtől joggal elvárt távolságtartás időnként szükségszerűen meg-megbicsaklik kissé: az első pillanattól kezdve nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a tárgyalt problémák felgöngyölítése után, túl a jogi kérdések felett folytatott vitákon, a szembenálló véleményekben eltérő világnézetek, de legalábbis a helyesen működő társadalom alapjait érintő filozófiai felfogások csapnak össze. Ha legalább az elméleti (köztük a szólásszabadságról folytatott) vitákból sikerülne kizárni – mily naiv igény! – a napi érdekeket és beidegződött elfogultságokat, és szintiszta erkölcsi alapállásból vitatkoznánk az eltérő nézetek képviselőivel, morális érveket szembeállítva más morális érvekkel, kölcsönösen engedve egymásnak: nem az lenne a kérdés, hogy a jó vagy a rossz megoldás mellett döntünk-e, hanem hogy a „jó” és a „jó” közül melyiket válasszuk. Addig azonban még hosszú és fáradságos út vár ránk.

Irodalom

- Barát Erzsébet 2008. A gyűlöletbeszéd logikája. *Századvég*, új folyam, 48. szám, 105–114.
- Dworkin, Ronald 1996. *Freedom's Law. The Moral Reading of the American Constitution*. Oxford, New York, Oxford University Press.
- Fleck Zoltán 2008. Szabad vélemény és demokratikus társadalom. *Századvég*, új folyam, 48. szám, 115–121.
- Hall, E. Beatrice (Stephen G. Tallentyre álnéven) 1906. *The Friends of Voltaire*. London, Smith, Elder.
- Kis János 1997. *Az állam semlegessége*. Budapest, Atlantisz.
- Lee, Simon 1990. *The Cost of Free Speech*. London, Boston, Faber and Faber.
- Peters, John Durham 2005. *Courting the Abyss – Free Speech and the Liberal Tradition*. Chicago, London, University of Chicago Press.
- Raz, Joseph 1986. *The Morality of Freedom*. Oxford University Press.
- Sunstein, Cass R. 1995. Rights and Their Critics. *Notre Dame Law Review*, 727.
- Tóth Gábor Attila 2008. A szólás méltósága. *Századvég*, új folyam, 48. szám, 123–133.